

O estado da Investigación sobre as Falas do Val do Río Ellas

The situation of research about Val do río Ellas dialects

Xosé-Henrique Costas

Universidade de Vigo

xcostas@uvigo.es

Fecha de recepción: 24-01-2019

Fecha de aceptación: 16-05-2019

Resumo:

Neste artigo facemos unha breve historia dos tres períodos de investigación sobre as falas do val do Ellas (1910-1945, 1945-1992 e 1992-2019), indicamos cales foron as contribucións dos principais autores e detémonos especialmente na última etapa, a máis recente, onde clasificamos os autores segundo a súa importancia, procedencia e formación. Por último, repasamos os traballos que están en marcha: teses, Topoval, AGO, Frontespo, Xalicionariu etc., e avogamos por unha urxente planificación conxunta do estatus e do corpus das tres falas do val do río Ellas ou de Xálíma. Incorporamos unha extensa bibliografía, webs de interese, filmografía e relación de vídeos na rede e en televisión sobre estas variedades lingüísticas.

Palabras chave: investigación dialectal – val do Ellas – Xálíma – dialectoloxía galego-portuguesa

Abstract:

In this article we describe a brief history about the three periods of research on the of dialects of de Ellas valley (1910-1945, 1945-1992 and 1992-2019), we have indicated which were the contributions of the main authors and we stand especially in the most recent stage, where we classify the authors according to their importance, origin and formation. Finally, we review the works that are underway: theses,

Topoval, AGO, Frontespo, Xalicionariu etc., and we advocate an urgent joint planning of the status and corpus of the three dialects of the valley of Ellas river or Xálima. We incorporate an extensive bibliography, interesting websites, filmography and video links on the network and on television about these linguistic varieties.

Keywords: Dialectal research - Ellas valley – Xálima – Galician-Portuguese dialectology

As variedades lingüísticas do galaico-portugués faladas no val do río Ellas, val de Xálima ou simplemente nos “Tres Lugaris”, valverdeiro¹, lagarteiro e mañego, son as falas minorizadas porcentualmente máis empregadas do noso continente. En toda Europa non hai exemplo semellante de alto aprecio e elevado uso dunha lingua non oficial por parte dos seus falantes.

Ao interese puramente dialectal iberorrománico que espertaron estas variedades na comunidade científica nas décadas de 1910 e 1930, continuado intermitentemente, veuse engadir a partir do ano 1992 un crecente interese pola súa filiación lingüística, o seu léxico e, sobre todo, a súa sorprendente e paradoxal situación sociolingüística. Desde este ano, en que Gargallo presentou o seu “histórico” relatorio sobre estas falas nun congreso en Cambridge, o seu atractivo fíxose patente na cantidade, calidade e diversidade de estudos sobre todos os aspectos lingüísticos, filolóxicos e sociolingüísticos destas variedades.

---

¹Rexeitamos o glotónimo “valverdeño” é forma castelanizada recente, como o demostra o sufixo, sobre todo cando existe a forma popular autóctona “valverdeiro”. Rexeitamos tamén o glotónimo “chapurrau” ou “cachipurrau” co que moitos valverdeiros denominan a súa fala. Chapurrear é “falar mal un idioma estranxeiro” e nin os valverdeiros falan mal o valverdeiro, nin a fala valverdeira é estranxeira para un valverdeiro. Un francés podería chapurrear o valverdeiro se o quixese falar e non o falase ben. Por moito que algúns falantes se identifiquen con eles, os substantivos “chapurrau” e “cachipurrau” poden ser ofensivos, despectivos, inferiorizantes e, en ningún caso, aluden a unha realidade lingüística, polo que lamentamos e condenamos o seu uso “oficial” por parte dalgunhas autoridades valverdeiras para se referiren á fala de Valverdi du Fresnu co pretexto de que estas denominacións son populares.

Xa que logo, imos facer un repaso da historia e actualidade dos estudos sobre esta realidade lingüística tan sobranceira. Dividimos a evolución da investigación sobre elas en tres períodos: 1910-1945 (a prehistoria), 1945-1992 (investigación filolóxica e dialectal) e desde 1992 á actualidade, que é o período en que estoupa con forza a investigación de todo tipo sobre estas falas e a sociedade que as conserva e as emprega e no que intervén como forza motriz a filoloxía e a lingüística galegas, posto que aproximadamente o 60% das publicacións sobre estas variedades se fixeron en galego, en Galicia e por investigadores galegos.

1. Traballos pioneiros da investigación sobre as falas de Xálíma² ou do Ellas (1910-1945)

Neste primeiro apartado, deixádomos a un lado as referencias a estas falas contidas no dicionarios xeográficos decimonónicos de Sebastián de Miñano (1829) ou de Pascual Madoz (1850), que son simples apuntes curiosos sobre unhas variedades que cualifican de diversas maneiras pero sempre co denominador común de “mestura fronteiriza de portugués e castelán”, tres son os fitos investigadores sobre esta realidade lingüística, aínda que en realidade só o filólogo portugués José Leite de Vasconcelos achegou o que poderíamos cualificar como un estudo rigoroso para a época.

1.1. As achegas da Escola de Filoloxía Española: Pidal e de Onís.

En 1910 Federico de Onís viaxou a este val e animou o seu mestre Menéndez Pidal a coñecelo “por lo que hablan sus habitantes”. Informou Onís a Pidal de que as falas deste val en absoluto podían ser leonesas “pues no hay sombra de ditongación en ninguna de las formas [del habla sanmartiñega]”. Pidal viaxou a San Martiño de

---

²Xálíma é a forma autóctona valega, do val, *Xalma* é o exónimo portugués e *Jálama* o exónimo castelán. O val no que se asentan os tres concellos falantes está vertebrado polo río Ellas, por iso nós preferimos a denominación *Val do Ellas* e non a usada por filólogos portugueses e españois, *Val de Xálíma*, posto que Xálíma é un monte, non un río que forme un val.

Trebello en setembro de 1910³ e así fai xa referencias ás variedades desta zona na súa obra *Orígenes del español* (1926: LI).

En 1930, Federico de Onís publicou en Nova York un pequeno estudo sobre o mañego: “Notas sobre el dialecto de San Martín de Trejejo” nunha colectánea de artigos reunidos en libro. Neste estudo, rigoroso para a época, contén algunhas achegas moi interesantes e novedosas, como a constatación do proceso de enxordecemento das sibilantes sonoras en mañego e lagarteiro ao rexistrar formas con dobre pronuncia, xorda/sonora, e formas xa só realizadas con sibilante xorda cando o esperable etimoloxicamente sería unha pronuncia sonora.

1.2. As pesquisas da Escola de Hamburgo: Fink, Krüger e Bierhenke.

A escola romanística alemá de principios do primeiro terzo do século XX traballou sobre moitas partes dos dominios lingüísticos iberorrománicos occidentais (Seabra, A Limia, Sayago...) e tamén, por suposto, sobre toda a Serra de Gata. Ao abordaren o estudo dos dialectos da Serra de Gata, chamoulles moito a atención a existencia no occidente desta serra dunhas falas con moita vitalidade que eles consideraron “portugués fronteirizo”; estes investigadores foron Fritz Krüger, quen publicou en 1925 o libro *Studien zur lautgeschichte Mundarten*; Óskar Fink, quen publicou en 1929 no volume I de *Volkstum und kultur der romanen* o artigo “Contribución al vocabulario de Sierra de Gata” e mais o volume *Studien über die Mundarten der Sierra de Gata*; e Wilhelm Bierhenke, que en 1929 deu a luz o artigo “Das Dreschen in der Sierra de Gata”, no volume II de *Volkstum und kultur der romanen* [vid. www.frontespo.org]. Son as primeiras aproximacións científicas a estas falas, pero sempre dentro dun estudo comarcal serragateña máis amplo, nunca destas variedades con especial atención ou en exclusiva.

---

³Vid. Pérez Mateos, J.A. (2015): “Cuando Pidal vino a San Martín a escuchar el mañego”, en sierradegatadigital.es, 3/3/2015 [https://sierradegatadigital.opennemas.com/opinion/juan-antonio-perez-mateos/cuando-pidal-vino-san-martin-escuchar-manego/20150302115602016527.html, última consulta 19/11/2018].

1.3. Os contributos da Filoloxía Portuguesa: Leite de Vasconcelos.

O filólogo lusitano José Leite de Vasconcelos deixounos numerosos e valiosísimos estudos dialectais de diversas áreas e puntos de Portugal e da fronteira portuguesa, á parte de divulgalas na década de 1930 en artigos de prensa nas páxinas do xornal *O Correio*, de Celorico da Beira.

A Leite de Vasconcelos debémoslle as primeiras descrições lingüísticas completas do valego⁴, particularmente da variedade mañega -por exemplo “Linguagem de San Martin de Trevejo”, de 1927, ou “Português dialectal da região de Xalma”, de 1933-⁵, xunto coas primeiras recollas de contos populares mañegos escritos á maneira portuguesa. Leite describiu moi esquematicamente algunhas características diferenciais de lagarteiro e valverdeiro, sobre todo desde unha óptica comparativa co mañego, que foi a variedade realmente estudada a fondo por este filólogo.

2. A investigación dialectal sobre estas falas entre 1945 e 1992

2.1. Os contributos da Filoloxía e a Dialectoloxía portuguesas

No ronsel dos estudos sobre estas variedades iniciadas en Portugal por Leite de Vasconcelos, Luis Filipe Lindley Cintra publicou magníficos traballos filolóxicos sobre os textos medievais desta zona e, comparativamente entre elas, sobre as variedades lingüísticas actuais de Sabugal, Riba-Côa e Xalma (*A linguagem dos foros de Castelo-Rodrigo...* ou “A linguagem dos foros e o galego-português de Xalma”). Clarinda de Azevedo Maia, discípula do pai da dialectoloxía portuguesa, M. Paiva Boleo, aprofundou máis aínda sobre as variedades de Xalma (*Os falares fronteiriços do concelho de Sabugal e*

---

⁴ *Valego* é o neoglotónimo que preferimos a *xalimego* para nos referir ao conxunto das tres falas do val do Ellas, porque *Fala* é un glotónimo popular enganoso, inconcreto e, quizais, inferiorizante. *Fala* tamén é o galego de Asturias, *Fala* tamén é o leonés xabrés de Santa Cruz de Abranes... *valego*, porque é o falado no val, sexa do Ellas ou de Xálma.

⁵Vid. Bibliografía ao final.

da vizinha região de Xalma e Alamedilha, ou “Os falares de Xalma: perspectiva lingüística portuguesa”)⁶ e abordou detalladas e minuciosas análises comparativas entre os falares de fronteira, tanto da raia portuguesa coma da raia española, e entre estes nomeadamente os falares de Xalma. Aínda na actualidade, a monografía de Maia é fundamental para o estudo destes falares de fronteira.

2.2. Os primeiros estudos desde España e desde Extremadura

Entre 1931 e 1936 Aurelio Espinosa levou a cabo en Valverdi du Fresnu e As Ellas⁷ as enquisas correspondentes ao *Atlas Lingüístico da Península Ibérica* (ALPI) que dirixía Navarro Tomás (www.alpi.csic.es). Valverdi figura como punto 360 do ALPI e As Ellas como punto 362. Desta magna obra da cartografía lingüística iberorrománica só se chegou a publicar o volume I en 1962, mais o equipo de dialectólogos que dirixe actualmente Pilar Mutón vai ir tirando on-line no web devandito os restantes materiais inéditos da obra.

Durante algúns decenios, na parte española non se investigou sobre esta realidade lingüística⁸, ata que en 1982 o dialectólogo da Universidad de Extremadura (UEX) Antonio Viudas Camarasa publicou en *Lletres Asturianas* un breve pero completo estudo da fonética e a fonoloxía destas falas, e máis concretamente da variedade mañega.

3. A eclosión nas investigacións: desde 1990 ata a actualidade

A orixe da eclosión na investigación nestas variedades débemola situar nun traballo pioneiro do catedrático da Universitat de Barcelona José Enrique Gargallo Gil (1992) presentado nun encontro

---

⁶Víd. Bibliografía ao final.

⁷Descoñecemos os nomes, idades, sexos, grao de escolarización e profesións das persoas que fixeron de informantes para Aurelio Espinosa. Este dato non nos é irrelevante, pois en 1992 puidemos entrevistar unha persoa maior de San Martín de Trebello que fora informante de Leite de Vasconcelos en 1930 e, grazas a ela verificáramos, por un lado, se a persoa falante era nativa de pais nativos e sen ningún problema fónicos; e, por outra banda, se os datos que recollera Leite eran precisos ou non, que nalgúns casos non o foron.

⁸Non se pode chamar investigación porque non se achegou nada novo, posiblemente debido a que Alonso Zamora Vicente, no seu *Manual de dialectología española* (1960), indicara que neste val se empregaban unhas falas fronteirizas portuguesas, co que cadraba xa lonxe dos obxectivos da dialectoloxía española.

de romanistas británicos na Universidade de Cambridge. Este relatorio, un estudo lingüístico de textos escolares redactados nas variedades locais, axiña suscitou o interese e a paixón de non poucos filólogos galegos. Desde ese momento, empezou a ferver a investigación a partir do coñecemento que se tivo en Galicia da existencia destas falas polo relatorio de Gargallo, pois sempre se estudaran como portuguesas (Zamora Vicente 1960) e por iso non espertaran en Galicia demasiada atención. Así, comezaron a se elaborar moitos traballos en Galicia da man da asociación Alén do Val e do departamento de Filoloxía Galega da Universidade de Vigo, mentres que, paralelamente, en Extremadura eran os profesores Juan Carrasco González e Antonio Salvador Plans os que animaban a investigación e o intercambio de coñecementos sobre elas.

Pero foi máis importante aínda o feito de que toda unha constelación de estudosos locais (os lagarteiros Severino López e José Martín Durán, o mañego Domingo Frades e o valverdeiro Florentino Parra) ou extremeños (o cacereño José Luís Martín Galindo) tamén estaban a publicar artigos de xornal ou libros de autoedición dando a coñecer diversos aspectos destas falas: léxico, sociolingüística, etimoloxías, microtoponimia, historia etc., ou da cultura desta terra: chafurdóns, historia local, alcumes populares etc.

Xa que logo, foron moitos os axentes involucrados no estudo e difusión destas variedades, de dentro e de fóra do val, de dentro e de fóra de Extremadura. Así mesmo, entrado o século XXI, e xa con certa difusión da orixinalidade e vitalidade destas falas en ambientes universitarios, non foron poucos os alumnos universitarios que traballaron sobre aspectos concretos destas variedades desde as universidades de Alcalá de Henares, Zürich, Deusto, Salamanca, A Coruña, Vigo, Santiago de Compostela etc., do mesmo xeito que xurdiu o interese de profesorado universitario de Kiel, Salamanca, Berlín, Liberek etc. Sorprendía agradablemente e emocionaba a todos o altísimo grao de vitalidade das variedades como consecuencia do orgullo dos seus falantes e da tenacidade na súa conservación, do mesmo xeito que sorprendía e apenaba o desleixo amosado polas autoridades políticas, educativas e culturais.

3.1. Traballos dialectais realizados por afeccionados nativos

Queren destacados neste apartado o estudoso mañego e académico correspondente da RAG Domingo Frades, cos folletos “Algu sobre a nosa fala” 1 e 2 (1975) e logo o libro *Vamus a fala!* (2004); o mestre lagarteiro Severino López Fernández, con libros sobre toponimia e paremias lagarteiras (1994 e 1999) á parte de léxico lagarteiro publicado na revista *Anduriña* (1988-89); ou diversos glosarios terminolóxicos recollidos de persoas do pobo como David Carrasco (2005) ou Antonio Berrío (Román 2006, Costas 2007), publicacións dixitais de vocabulario etc., que proporcionaron unha enorme cantidade (e calidade) de materiais lingüísticos que o dialectólogo tiña que estudar, relacionar e clasificar. Nativos do val radicados noutras latitudes tamén puxeron o seu grao de area para visibilizar e divulgar estas falas en congresos, conferencias ou revistas, como Ismael Cano Gordo (2004).

3.2. Estudosos de lingüista amadores

Aínda que se poidan considerar estudos lingüísticos falidos, pois conteñen importantes erros de formación e información, son tamén valorables e moi de agradecer os traballos de José Luís Martín Galindo (1993, 1996, 2006...), José Martín Durán (1999, 2003) e Bernardo Rivas Moreno (2018), pois, coma no caso anterior, achegan unha apreciable cantidade de materiais lingüísticos e datos sociolingüísticos de primeira calidade.

Debemos salientar tamén neste apartado dos amadores que se implicaron nestas falas, o papel de divulgador desta realidade lingüística que desempeñou o funcionario valverdeiro Antonio Corredera Plaza desde as redes sociais, en publicacións periódicas estremeñas, autoeditando poesía en valverdeiro ou pronunciando conferencias en centros de ensino e facendo declaracións en medios de comunicación.

3.3. Estudos feitos por lingüistas e dialectólogos peninsulares

Quen prendera a mecha na investigación científica sobre estas falas, o catedrático de Filoloxía Románica da UB José Enrique Gargallo

Gil, seguiu a traballar durante moitos anos desde unha óptica iberorromanista na consideración e autoconsideración destas variedades, sobre a súa posición senlleira de fronteira e marxe e sobre a súa posible estandarización (1992, 1994, 1994, 1996, 1999, 2000, 2001, 2007, 2009). Gargallo foi o verdadeiro animador da investigación sobre estas falas, ben convocando consensos arredor del, ben provocando discrepancias e réplicas ás súas opinións.

Foi tamén moi importante a contribución de Juan Carrasco González, catedrático de Portugués da Universidad de Extremadura (UEX), ao estudar estas variedades no conxunto das falares galaico-portugueses de Extremadura (1996, 1997, 2000, 2006, 2007, 2010). Carrasco, como gran coñecedor do portugués e do galego, reunía as condicións óptimas para a liña de estudos “galego-luso-estremeños” que emprendeu. Tamén desde Extremadura, Jesús Rey Yelmo (1999) contribuíu ao coñecemento destas falas cunha ampla recollida léxica e unha sucinta descrición lingüística do mañego.

Desde Galicia foi Costas o iniciador e animador dos estudos (1992, 1993, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2010, 2011, 2013, 2016, 2017, 2018...) a partir dos traballos de Gargallo (1992, 1994, 1995, 1996, 1999, 2000, 2001, 2007, 2009) e en paralelo e en diálogo cos traballos de Carrasco (1996, 1997, 2000, 2006, 2007, 2010). Desde a Universidade de Vigo e a súa órbita académica fóronse realizando investigacións (TFG, TFM, tesañas, traballos de doutoramento e artigos en revistas especializadas) en microtoponimia, léxico, lexislación lingüística, historia da lingua, gramática da lingua etc. Debemos sobrancear o dato de que a maioría destes lingüistas galegos da órbita da UVigo son investigadores relativamente novos, pois teñen agora arredor dos 40 anos. Tamén en Galicia, e por oposición a Costas, desde unha óptica reintegracionista ou lusófila debemos citar os traballos do profesor de portugués da Escola Oficial de Idiomas de Santiago e presidente da AGAL (Associação Galega da Língua) Eduardo Sanches Maragoto (2011, 2012) sobre as orixes e tipoloxía destas falas.

Outros autores galegos con máis bagaxe científica que traballaron sobre estas variedades foron o catedrático de románicas da

USC Francisco Fernández Rei (2000, 2004, 2006) e o profesor-titor de Lingua Galega da UNED de Madrid Xavier Frías Conde (1997) e os profesores da UVigo Alexandre Rodríguez Guerra (2004) e Fernando Ramallo Fernández (2011), sobre sintaxe e sociolingüística destas falas respectivamente, xunto co profesor da Universidad de Alcalá de Henares Xosé Afonso Álvarez (2014, 2015), que analiza material léxico actual propio das tres variedades do Ellas e do galego moderno e rastrea con detalle a súa presenza no portugués dialectal e no portugués estándar, o cal resulta de grande interese para o debate sobre a filiación lingüística das falas destes tres concellos do Ellas.

3.4. Investigación recente feita desde Extremadura

Á parte dos excelentes traballos xa clásicos de José Antonio González Salgado (2003, 2009) sobre dialectoloxía extremeña, con referencias ás variedades do Ellas e de Juan Carrasco González (1996, 1997, 2000, 2006, 2007, 2010), son de salientar os traballos do profesor da EOI de Cáceres Fortunato Castro (2016) sobre sintaxe pronominal, e mais os das novas filólogas nativas Ana Alicia Manso Flores (2016, 2017, 2018, 2019), valverdeira, sobre o léxico dispoñible das tres falas, e de Tamara Flores (2017, 2018) mañega, sobre sintaxe pronominal e transmisión léxica interxeneracional. Non debemos esquecer a filóloga lagarteira Claudia Sánchez Sánchez, que ten traballado e publicado (2015) sobre fonética e fonoloxía do lagarteiro desde a Illinois State University (EEUU).

3.5. Investigación feita en universidades doutras partes de España e no estranxeiro

Os hispanistas centroeuropeos Gerda Hässler (Universidade de Postdam, Alemaña), Bartosz Dondelewski (Universidade Jaguelónica de Cracovia, Polonia), Hans-Ingo Radatz (Universidade Otto-Friedrich, Bamberg-Alemaña), Jitka Hampacherová e Miroslav Vareš (Universidade de Liberec, Chequia) teñen publicado varios traballos e investigacións sobre estas falas. Son de salientar os traballos de Vareš no eido da estandardoloxía, pois el, bo falante de lagarteiro, é o impulsor da triple proposta ortográfica presentada pola asociación A Nosa Fala (2017b, 2017c e 2017d) Así mesmo, en distintas universidades españolas redactaron cadanseus TFG sobre algún tema

destas variedades Yaiza Pérez (Universidad de Alcalá de Henares), Díaz Armenteros (Universidad de Salamanca) e Helena Salceda (Universidad de Deusto), e en Zürich a filóloga galego-mañega Corina Ferro Cano (Zürich Universität). Quere mencionado tamén o estudo de Lucía Masa e Gorka Elordieta (2017) por ser o primeiro traballo sobre a entoación destas falas.

En total, nos últimos 30 anos, calculamos que dos autores e investigadores con publicacións o 55% foron galegos e o 34% son estremeños. E das publicacións, o 65% son de autores galegos e o 27% de autores estremeños.

4. A investigación en marcha

Vimos ata agora como hai xa unha masa crítica importante de persoas, especialistas ou non, que traballaron con dedicación nun campo de estudo que ata hai poucos decenios era practicamente virxe, pero como unha grande parte destas persoas son relativamente novas, tamén é sorprendente a cantidade de investigacións en marcha sobre estas falas e que pasamos a describir moi resumidamente:

4.1. Teses de doutoramento

Moi recentemente, a valverdeira Ana Alicia Manso Flores defendeu na Universidad de Extremadura (UEX) a súa tese de doutoramento sobre o léxico dispoñible das falas do Ellas. Foi a primeira tese en exclusiva sobre estas variedades. Nestes momentos están en fase de finalización a tese de doutoramento que están a realizar na Universidade de Salamanca a mañega Tamara Flores sobre sociolingüística léxica na USAL. Descoñecemos a existencia de máis teses e traballos de investigación de certa envergadura en marcha, pero non sería de estrañar, por exemplo, que a lingüista lagarteira Claudia Sánchez continuase cos seus estudos de fonética e fonoloxía das falas e nos agasallase nun futuro cunha tese sobre este tema.

4.2. Proxecto Toponimia do Val do Ellas (TOPOVAL)

É un proxecto de estudo e análise da microtoponimia do Val do Ellas desenvolvido polo grupo de investigación LIGA da Universidade de Vigo en colaboración coas filólogas nativas do val. Preténdese

recoller sobre o terreo e cun programa informático de xeo-referenciación a microtoponimia dos concellos de Valverde do Fresno e S. Martiño de Trebello para o seu posterior estudo etimolóxico e publicación cartográfica. Da recollida a pé de campo de Valverde ocúpase Alicia Manso, e da de S. Martiño Tamara Flores. Non se fai o mesmo coa microtoponimia das Ellas porque xa foi recollida e publicada por Severino López Fernández (*Topónimus das Ellas y rimas en lagarteiru*, 1994), polo que só queda -de acordo con este autor-xeo-referenciala e facerlle o estudo etimolóxico. Desta exhaustiva recollida e estudo posterior poderase obter valiosa información histórica e diacrónica con aplicación turística, forestal, agrícola, lexislativa e sociolingüística.

4.3.O proxecto Arquivo do Galego Oral (AGO)

O Arquivo do Galego Oral é un corpus que recolle textos orais de informantes representativos en varias franxas de idade das falas de todos os concellos de Galicia, dos asturianos, leoneses e zamoranos de fala galega e, tamén, dos concellos do Val do Ellas. Desenvólvese este proxecto desde 1992 anos na sección de Dialectoloxía do Instituto da Lingua Galega da Universidade de Santiago de Compostela. O seu director é o catedrático de Filoloxía Románica e académico da RAG Francisco Fernández Rei.

As gravacións do AGO preséntanse na rede en dobre transcrición, semifonolóxica e estandarizada, e no seu fondo figuran centos de horas de gravacións de todos os puntos da xeografía lingüística galega, como se pode ver na web <http://ilg.usc.gal/ago>. Do Val do Ellas posúe xa unhas 30 horas de gravacións nas tres variedades, das cales se extraeron para transcribir unha ducia de fragmentos exemplares que algún día tamén estarán na rede a disposición de calquera que desexe realizar traballos lingüísticos, antropolóxicos ou históricos. Todas as gravacións que realizan alumnos ou colaboradores da Universidade de Vigo ou do AGO (ou mesmo audios de documentais) acaban sendo copiadas para a base de datos do AGO por se interesase transcribir algún fragmento de especial interese temático ou lingüístico. Hoxe en día no AGO está o maior e máis variado arquivo oral das falas do Ellas.

4.4.O proxecto **Fronteras Lingüísticas entre España e Portugal (FRONTESPO)**

Dirixido polo profesor galego Xosé Afonso Álvarez, da Universidad de Alcalá de Henares (www.frontespo.org), este proxecto tece unha malla de puntos de estudo todo ao longo da fronteira entre España e Portugal. Na zona que nos ocupa e preocupa inclúe un punto de enquisa e gravación no concello das Ellas, pero para non nos repetir neste eido preferimos que explique o proxecto FRONTESPO neste mesmo espazo un dos seus principais integrantes, o doutor e dialectólogo extremeño José Antonio González Salgado.

4.5.O proxecto **Xalicionariu**

O Xalicionariu é un dicionario on-line das falas do Ellas con sinónimos e traducións a galego, portugués, castelán, inglés e asturleonés. Elaborado desde a Universidade de Vigo, tamén permite a busca léxica por raíces e terminacións. Ao ser un dicionario electrónico, é doadamente actualizable, modificable, corrixible e ampliable ao instante. A idea os seus creadores é migralo á páxina web do futuro IEITREL (Instituto de Estudos e Investigación dos Tres Lugaris) no momento en que este empece a funcionar, para que sexa alimentado e desenvolvido por persoas da Sección de Lingüística deste centro de investigación aínda non nato. Preténdese que sexa proveitoso para as escolas, as administracións, os medios etc.⁹

Este proxecto leva cocendo a lume lento desde hai case dez anos agardando por unha normativa de consenso, non a elaborada por un colectivo, unha persoa ou unha asociación, senón a elaborada por unha comisión oficial e legal composta por filólogos e falantes nativos con presenza e apoio institucional, pero como esta non dá chegado, acabárase lanzando cunha ortografía filogalega para que sexa útil

---

⁹En colaboración co Servizo de Lingüística Informática (SLI) da Universidade de Vigo, unha vez se complete unha primeira versión do *Xalicionariu*, e con base no tradutor on-line *Opentrad*, creado polo SLI, será relativamente doado facer un tradutor automático valego-castelán e castelán-valego. Pero antes, o primeiro e básico, é teren estas falas unhas mínimas orientacións gráficas comúns para poder implementar tanto o *Xalicionariu* como o tradutor automático.

inmediatamente, e xa será normativamente modificado no futuro cando exista unha norma unificada para as falas do Ellas.

Xalicionariu

Dicionariu

Presentación

Créditos

Buscal en:

Valegu

boia

 comeza
  coincide
  contén
  remata

Vai -->

- + **boiga** (*s. f.*) Lugar da casa normalmente na planta baixa onde se fai e se garda o viño.
- + **boiga das ovellas** (*s. f.*) Lugar pequeno no baixo das casas onde se gardan normalmente ovellas e cabras.
- + **boiga das vacas** (*s. f.*) Lugar cuberto afastado da casa onde se garda o gando.
- + **boiga de adentro** (*s. f.*) Lugar da casa normalmente na planta baixa onde se fai e se garda o viño.
- + **boiga de afora** (*s. f.*) Lugar cuberto para gardar os animais.

Xalicionariu

Dicionariu

Presentación

Créditos

Buscal en:

Valegu

eiru

 comeza
  coincide
  contén
  remata

Vai -->

- + **abeceiru** (*s. m.*) Persoa que antigamente levaba a azeituna ás prensas.
- + **abruñeiru** (*s. m.*) (*Prunus spinosa*) Arbusto da familia das rosáceas que dá un fruto de color negra azulá.
- + **aceiru** (*s. m.*) Mestura de ferro e carbono.
- + **adeiru** (*s. m.*) V. [aceiru](#)
- + **adeituneiru** (*s. m.*) V. [azeituneiru](#)
- + **afumaeiru** (*s. m.*) Lugar no que se afuman os alimentos para curalos.
- + **aguañeiru** (*s. m.*) V. [aguañaor](#)
- + **amacoreiru** (*s. m.*) (*Prunus persica*) Árbore fruteira de tamaño mediano e que dá uns frutos moi aprezados, os pexegos.
- + **ambroeseiru** (*s. m.*) (*Rubus idaeus*) Arbusto pequeno e espiñento que dá framboesa.
- + **cabaleiru** (*s. m.*) 1. Tratamento de respeto pa os homis. 2. Homi que vai a cabalu.
- + **cabaleñeiru** (*s. m.*) Persoa que fai u vendi albardas.
- + **cabreiru** (*s. m.*) Pastol que se encarga de coidal as cabras.
- + **caldeiru** (*s. m.*) Recipienti pa transportal líquidos ou froitos.
- + **calitreiru** (*s. m.*) (AE) (*Eucalyptus sp*) Árbori de gran tamaño con follas alongadas i un cheiru particual, ten propiedades m...
- + **camiñeiru** (*s. m.*) Persoa que ten por oficiu amañal os camiñus.
- + **candieiru** (*s. m.*) Sonorti na letral as candeas.

5. Unha normativa necesaria para normalizar a lingua

Ao final todo vai derivando no gran problema que presenta a normalización e normativización destas falas no seu lugar: un modelo normativo consensuado, de todos e de ninguén, doadamente aprendible e socialmente aceptable pola maioría da poboación. Nós levamos anos pedindo unha solución “á mirandesa” ou mesmo unha solución “á sarda”, ou “á romanche”, ou á de tantas linguas románicas que conseguiron reemerxer e visibilizarse cunha norma común para a escrita consensuada entre especialistas e falantes. Na actualidade son catro os modelos lingüísticos que coexisten nas variedades do val do Ellas.

5.1. Modelo “Terceira vía”

Iniciado en 1993 pola asociación Fala i Cultura, continuado durante decenios por Domingos Frades nos seus artigos e libros e representado na actualidade -con variantes particulares en cada caso- polas filólogas nativas Alicia Manso e Tamara Flores. Trátase basicamente da adaptación elástica da ortografía do galego á fonoloxía e morfoloxía das falas do Ellas elaborada no seu día pola Asociación Alén do Val (1993). Parten de que estas variedades son a terceira póla do galaico-portugués pero a partir do galego. Con esta orientación saíron publicadas a tradución do *Novu Testamentu* (Frades 2015) e dos *Contus unívर्सais* (Flores 2015) e saen os artigos e textos científicos das filólogas valegas Tamara Flores e Alicia Manso cando publican en valego (2016, 2017, 2018). Pretenden achar un modelo escrito unificado e asemade flexible e aceptable polos falantes para a normalización do valego e para a aprendizaxe dunha maneira de escribilo.

5.2. Modelo reintegracionista ou lusitanista

Elaborado no ano 2016 polo Grupo Xálima (Corredera Plaza, Martín Galindo e Sanches Maragoto). Trátase dunha adaptación da ortografía portuguesa a un modelo normativo unificado para as tres falas do Ellas que eles denominan conxuntamente como *xalimego*. Pártese de que os dialectos do Ellas son variedades especiais da lingua galego-portuguesa, cuxo patrón internacional é o portugués. O Grupo

Xálima é moi activo en blogs e redes sociais e algúns dos seus membros son especialmente vizosos en publicacións sobre investigacións etnolingüísticas e patrimoniais .

5.3. Modelo polinómico ou trinitario

Impulsado polas asociacións A Nosa Fala e U Lagartu Verdi, é un modelo normativo que parte da maneira particular de escribir o lagarteiro do poeta e mestre Severino López e empregado pola revista lagarteira *Anduriña* desde hai 30 anos, pero hoxe trielaborado polo lingüista checo Miroslav Vareš. Este modelo baséase na idea de que, independentemente de orixes e filiacións, hoxe “A Fala” é unha lingua de seu e cada unha das tres variedades pódese e débese escribir independente das outras para preservar a súa particular identidade. Por iso se elaboraron, baixo a orientación de Vareš, tres modelos ortográficos e morfolóxicos autónomos adaptados a valverdeiro, lagarteiro e mañego, respectivamente (Vareš 2017b, 2017c e 2017d) cunha mínima base común. Pero aínda van máis alá os redactores desta norma trinitaria e preconizan a liberdade normativa de cada falante para que, dentro dunhas orientacións mínimas, represente o que fala como lle pareza máis conveniente. Este modelo é o seguido pola dinámica asociación U Lagartu Verdi nas súas actividades e publicacións (grupo de teatro U Lagartu Cómico, revista *Anduriña* etc.), pola asociación A Nosa Fala e polos concellos de Valverdi du Fresnu e As Ellas na súa cartellaría, sinalética e folletos de festas.¹⁰

5.4. Modelo foneticista

É o deseñado recentemente polo lagarteiro afeccionado á lingüística histórica Bernardo Rivas Moreno (2018). Rivas só se ocupa e preocupa do lagarteiro por considerala a variedade máis pura e menos interferida polo castelán, e para o lagarteiro prescribe un modelo no que elimina as graffías QU, C+a,o,u (só se escribe con K: *keixu, kanchal, koiru, kustal*), V (só B: *bentu, bibil*), C+e,i (só Z: *zentu*

---

¹⁰Un resumo preciso e concreto destas tres propostas normativistas (Terceira vía, Lusista e Trinitaria) fíxoos Tamara Flores en (2017b), http://consellodaculturagalega.gal/mediateca/extras/CCG_ac_2017_artigo71_tamaraflores.pdf .

zinku) e introduce o Y para a semivogal nos ditongos decrecentes (*leyti, carneyru, oyru*). Por exemplo, unha frase como *queru que veñan comigu os cinco primeirus o venris á Ciai* debería escribirse como: *keru ke beñan kumigu us zinku primeyrus u benris á Ziay*. Este modelo está desbotado en galego e portugués e, para o galego, só foi proposto hai máis de cen anos por Aurelio Ribalta no seu *Libro da Konsagrazión* (1910). Esta cuarta tendencia ortográfica de momento non ten seguidores.

Ao cabo, para que queremos unha normativa se non queremos a lingua na escola, ou en publicacións, ou na documentación dos concellos, ou en cursos? Se só queremos que a *fala* (ou valego ou xalimego) sexa un elemento oral informal, coloquial, extraescolar, fóra dos concellos, dos libros, das revistas etc., entón non fai falta ningunha norma escrita, pero por inacción ou desleixo estaremos a facilitar poderosamente a penetración brutal e indolora de castelanismos. Pola contra, unha norma común ás tres falas, respectuosa coas singularidades de cada unha delas, sería a base da reconstrución e rehabilitación da lingua en usos cultos e oficiais (escola, universidade, administración, publicacións, asociacións, empresa, comercio etc.).

Por iso decemos que é necesaria a fundación e impulso popular e oficial dun instituto de investigacións sobre a lingua e a cultura dos Tres Lugaris con seccións de Historia, Música, Lingüística, Literatura, Ecoloxía, Economía, Turismo etc., un instituto en cuxo padroado deberían estar concellos, deputación, Consejerías de Educación e Presidencia, asociacións locais, expertos de recoñecido prestixio en cada un dos campos devanditos e persoas elixidas pola asemblea de socios. Soñemos e que poderíamos denominar por exemplo IEITREL (Instituto de Estudiu e Investigación Tres Lugaris).

Pero faise necesario un recoñecemento oficial en condicións: unha Lei de Linguas de Extremadura semellante á Lei de Linguas de Aragón de 2009 do presidente socialista aragonés Marcelino Iglesias, substituída por aquela desafortunada lei de 2011, cando era presidenta Luisa Fernanda Rudi, hoxe felizmente derogada, que denominaba o catalán co neoglotónimo de LAPAO (Lingua Aragonesa Propia de Aragón Oriental) para evitar chamarlle catalán. Cunha lei como a

aragonesa de 2009 nin faría falla nin modificar o Estatuto de Autonomía de Extremadura porque simplemente se cumpriría co artigo 7 da Carta Europea para as Linguas Rexionais e Minoritarias de 1992, asinado e ratificado por España en 2002, tratado internacional que forma parte do bloque constitucional das leis españolas e que, secasí, é de obrigado cumprimento para e por todas as autoridades e institucións.

A declaración da *Fala* como BIC en 2002 é un exemplo palmario de inutilidade absoluta. O Parlamento estremeño declarou a *Fala* como Bien de Interés Cultural e xa pensou que con iso cumprira, cando é un exemplo paradigmático de fracaso institucional. As autoridades académicas e políticas saben como tratar e restaurar un patrimonio material (unha ponte, unha igrexa, un castelo) pero non coñecen nin se asesoran -ou máis ben non teñen vontade- para preservar e fomentar este patrimonio inmaterial. E aí está a Lei 10/2015, de 26 de maio, para a salvagarda do Patrimonio Cultural Inmaterial español (BOE nº 126, 27/05/2015), que no seu art.2 a) inclúe entre o patrimonio que cómpre salvagardar: “as modalidades lingüísticas e a toponimia tradicional”. E aí está o art. 7 da Carta Europea para as Linguas Rexionais e Minoritarias do Consello de Europa (2001) que, por ser un tratado internacional asinado e ratificado por España, xa forma parte do ordenamento xurídico español e, xa que logo, debería ser unha norma de obrigado cumprimento por todas as institucións estatais, autonómicas, provinciais e locais. Pero non o é, en moitos casos porque non se coñece ou non hai interese en coñecer, aínda que o descoñecemento da lei nunca exima do seu cumprimento.

6. Consideracións finais

É xusto recoñecer que desde a década de 1990 non foron poucos os autores que sentiron curiosidade por estas falas, sobre todo debido á case virxindade da investigación sobre elas e a tremenda vitalidade da que gozan. Sempre afirmamos que estas falas non desaparecerán nunca substituídas polo castelán, pero si que se poden ir diluíndo no castelán se non se normalizan e normativizan na súa pequena sociedade. Cómpre avanzarmos máis en estudos de tipo

sociolingüístico, terminolóxico e pedagóxico, sen que iso signifique o abandono ou secundarización dos estudos puramente gramaticais, en absoluto, pero o máis urxente é dotar estas falas de cobertura legal que non teñen e dun modelo normativo para a escrita do que carecen.

Ao rego do que viñamos comentando no apartado anterior, cómpre máis ca nunca un amplo e plural acordo estatal, como por exemplo a *Proposición de Ley orgánica de reconocimiento y amparo de la pluralidad lingüística de España* presentada polo grupo socialista no Congreso a principios de 2017, proposición non de lei moito ben intencionada pero con certas carencias e lagoas que se deberían emendar en comisión, como por exemplo ter en conta unicamente as linguas xa cooficiais (galego, vasco, catalán e aranés) e non ter en conta para nada as outras linguas de España (asturleonés, portugués, aragonés, árabe e tamazight, ou galego de Asturias, Castela-León e Extremadura; vasco de Castela-León; e catalán de Aragón e Murcia), todas as linguas de España. É esta unha proposición de Lei que recolle moito do espírito do acordo acadado por unanimidade de todos os grupos políticos no Senado en 2002, cando se aprobou introducir en todos os centros de secundaria de España o ensino da “Segunda lingua española” para a aprendizaxe voluntaria de todas as linguas españolas en toda España. Aquel acordo de 2002 fora dinamitado polo PP ao desposuílo de calquera consignación e asignación económica. Unha lei desta envergadura, con 0 € de orzamento, é imposible de aplicar. Dada a actual coxuntura de recentralización administrativa e exaltación do nacionalismo centrípeto, difícilmente se darían agora as condicións para que unha lei coma esta saíse adiante.

Pero sería máis que necesaria unha Lei de Recoñecemento e Revitalización das Linguas de España, un Consello das Linguas de España asesor do goberno e mediador entre administracións, e uns medios de comunicación públicos, estatais e autonómicos nas diferentes linguas e sintonizables en calquera punto do estado, que desen visibilidade e audibilidade a toda a pluralidade e riqueza do patrimonio lingüístico español. Sería desexable, pero España posiblemente non estea aínda educada para o respecto ás diferenzas e á diversidade.

Un exemplo disto tivémolo durante os traballos de fixación e aprobación do articulado do novo Estatuto de Autonomía de Extremadura no Congreso dos Deputados en xaneiro de 2011. Un deputado galego presentou unha emenda de inclusión no articulado que foi rexeitada. Esa emenda decía:

Emenda de inclusión que presenta el diputado del Grupo Mixto (BNG) D. Francisco Jorquera Caselas al art. 7 “Principios rectores de los poderes públicos extremeños” de la reforma del Estatuto de Autonomía de Extremadura:

art.7. [Los poderes públicos regionales] Reconocerán, protegerán y fomentarán la Fala y el portugués de Olivenza como patrimonio y riqueza lingüística y cultural de Extremadura.

Esta emenda foi rexeitada cos votos negativos de PP, PSOE, UPyD e IU¹¹, e por iso un principio tan elemental de recoñecemento da riqueza lingüística de Extremadura non aparece no seu Estatuto.

Mais, a pesar desta ausencia no Estatuto, coa Carta Europea das Linguas na man, o goberno extremeño podería elaborar unha Lei de Linguas ou calquera outra normativa (Decreto etc.) para o impulso da *Fala* ou valego no ensino que incluíse medidas para a formación e reciclaxe de profesorado, elaboración de materiais pedagóxicos, introdución de materias de/en valego no curriculum escolar etc., ou na administración pública a legalización da toponimia bilingüe (monolingüe na microtoponimia), elaboración de formularios e modelos administrativos bilingües, contratación preferente de persoal bilingüe, validez de actas bilingües etc., así como outras medidas para a vida social e cultural do val do Ellas. Mais, para iso, en paralelo coa

---

¹¹Fomos sabedores de que nas II Jornás da Fala, organizadas polo Parque Cultural Sierra de Gata e celebradas en decembro de 2018 en Valverdi, houbo unha mesa redonda á que estaban convidados todos os partidos políticos extremeños para que expuxesen o que querían facer coa *Fala*. Unicamente compareceron PSOE e Podemos. Ao resto non lles debeu interesar nada o presente e o futuro das falas do val do Ellas, da riqueza patrimonial de España.

tramitación desta lei, decreto ou norma autonómica, a Consejería de Educación debería convocar unha mesa de expertos e falantes (10 expertos de contrastado prestixio e coñecemento das falas e 10 nativos falantes, como aconteceu para a elaboración da Convención ortográfica do mirandés, por exemplo) para acometer definitivamente a redacción e implantación social dun modelo normativo aceptable que permita escribir unificadamente estas tres variedades. Planificación do estatus e planificación do corpus, o *abc* de toda tarefa de rehabilitación lingüística, porque o contrario sería unha premeditada inacción, postración e aletargamento que conduciría a medio ou longo prazo á desaparición indolora do valego diluído nun castelán dialectal estremeño.

Bibliografía

- Alvar, M. (dir.) (1996): *Manual de dialectología hispánica: el español de España*. Barcelona: Ariel.
- Álvarez Pérez, X.A. (2014): “Correspondencias léxicas entre a *fala* de Cáceres e o portugués”, en *Estudos de lingüística galega* 6, pp. 5-27.
- Álvarez Pérez, X.A. (2015): “Notas sobre unhas supostas especificidades semánticas na ‘fala’ de Cáceres”, en *Revista de Filología Románica* 32/2, pp. 273-289.
- Anónimo (1929): “Cerrumíquilis sin alas”, en *La Chocolatera* nº 2, 29/6/1929, San Martiño de Trebello.
- Anónimo (1931): “Contus du Xalma”, n’*O Correio*, 11/11/1931, Celorico da Beira. [Probablemente o artigo sexa da autoría de José Leite de Vasconcelos].
- Asociación Alén do Val (1993): *Ei tamén queru escribir na nosa fala* [Proposta inédita de normativa unificada para as falas valverdeira, lagarteira e mañega, actualizada por Costas González en 2015], Pontevedra.
- Asociación Alén do Val (2004): *Fala e Cultura d’Os Tres Lugaris, Noía, Toxosoutos* [edición de Benxamín Riobó Sanluís e Miguel Anxo Sartal Lourenzo].
- Berjano, D. (1909): “Ensayo de un vocabulario de la Sierra de Gata”, en *Revista de Extremadura*, t. XI, pp. 481-485.

- Bierhenke, W. (1929): "Das Dreschen in der Sierra de Gata", *Volkstum und kultur der romanen*, vol.II, Hamburgo, pp. 20-82.
- Cano Gordo, I. (2004): "La lengua de Xálima y su futuro", relatorio inédito presentado no *II Congreso sobre el Extremeño*, San Pedro de Mérida, 1-3/10/2004.
- Carrasco González, J.M. (1996 e 1997): "Hablas y dialectos portugueses o galaico-portugueses en Extremadura. Parte I: Grupos dialectales. Clasificación de las hablas de Jálama", en *Anuario de Estudios Filológicos* 19, UEX, 135-148, e "Parte II y última: Otras hablas fronterizas. Conclusiones", *Anuario de Estudios Filológicos* nº 20, pp. 61-79.
- Carrasco González, J.M. (2000): "Las hablas de Jálama entre los dialectos fronterizos extremeños", en A. Salvador Plans, M.D. García Oliva e J. Carrasco González (eds.), *Actas del I Congreso sobre A Fala, Mérida*, Editora Regional Extremeña, pp. 141-156.
- Carrasco González, J.M. (2006): "Evolución de las hablas fronterizas luso-extremeñas desde mediados del siglo XX: Uso y pervivencia del dialecto", *Revista de Estudios Extremeños*, LXII, nº II, pp. 263-285.
- Carrasco González, J.M. (2007): "Falantes de dialectos fronteiriços da Extremadura española no último século", *Límite* 1, pp. 51-69.
- Carrasco González, J.M. (2009): "Traços galegos e não galegos no dialecto fronteiriço de Xalma (manhego, lagarteiro e valverdeiro)", en Marçalo, M.J. e Lima-Hernandes (eds.), *I Simpósio Mundial de Estudos de Língua Portuguesa. A Língua Portuguesa: ultrapassar fronteiras, juntar culturas*. SLG 9 Falares fronteiriços: contactos e línguas. UÉvora, 6-11/10/2009 [<http://www.simelp2009.uevora.pt/slgs/slg09.html>].
- Carrasco González, J.M. (2010): "Enclítico al participio", en Mª Jesús Fernández García e Silvia Amador Moreno (eds.): *Al Límite. I Congreso de la SEEPLU*. Actas. Cáceres: Avuelapluma, pp.40-48
- Carrasco Pascual, D. (2005): *Alcaldís de Valverdi y otras historias*, Valverde [autoedición].

- Castro Piñas, F. (2016a): “The Fala Language: The Language of Eljas, San Martín de Trevejo and Valverde del Fresno”, *Chat. Revista de la EOI de Cáceres*, nº 9, xuño de 2019, pp. 18-22.
- Castro Piñas, F. (2016b): “Más noticias sobre el pronombre enclítico al participio en la lengua del valle de Jálama o Xálama”, *Limite* nº 10.1, pp. 41-62.
- Cintra, L.F. Lindley (1959): *A linguagem dos foros de Castelo-Rodrigo, seu confronto com a dos foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do séc. XIII*, Lisboa, Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- Cintra, L.F. Lindley (1974): “A linguagem dos foros e o galego-português de Xalma”, en *Estudos de linguística portuguesa e românica I*, Coimbra, pp. 508-537.
- Consello de Europa (2012): *3º informe periódico sobre a aplicación en España da Carta Europea das Linguas Rexionais e Minoritarias* [consultable en: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM%282012%29111&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383>, para o Ellas os parágrafos 11, 106, 141, 171-174, 205 e 224].
- Corredera Plaza, A. (1992): “Os motis son apelíus”, *Agatae. Revista cultural de la Sierra de Gata* nº 2, Valverde do Fresno.
- Corredera Plaza, A. (2013): “Falandu da Fala, en Fala”, *Norbania* nº 4, pp. 53-56.
- Costas González, X.H. (1992a): “Notas sociolingüísticas sobre os falares ‘galegos’ da Ribeira Trevellana”, *A Trabe de Ouro*, nº 11, pp. 69-77.
- Costas González, X.H. (1992b): “Breve caracterización das falas (fundamentalmente galegas) do Val do Río Ellas”, *Cadernos de Lingua* nº 6, A Coruña: RAG, pp. 85-107.
- Costas González, X.H. (1993): “Um povo estremenho com cultura galega”, relatorio inédito no Curso de Verán A Escola e a diversidade cultural, da UTAD, Chaves, 12-15/07/1993.

- Costas González, X.H. (1996): "O galego de Extremadura: as falas do Val do Río Ellas", en A. Viudas Camarasa e J. Carrasco González (eds.): *Actas do Congreso Internacional Luso-Espanhol de Língua e Cultura na Fronteira*, vol. I, Cáceres, Universidad de Extremadura, pp. 357-376.
- Costas González, X.H. (1998): *Seis sainetes valverdeiros* (vid. Lopez Lajas, I. (1998)).
- Costas González, X.H. (1999a): "Valverdeiro, lagarteiro e mañego: o 'galego' do Val do Río Ellas (Cáceres)", en Fernández Rei, F. e Santamarina, A. (eds.): *Linguas e variedades minorizadas. Estudios de sociolingüística románica*, Santiago, USC, pp. 83-106.
- Costas González, X.H. (1999b): "Toponimia galega no val do río Ellas", en D. Kremer (ed.): *Actas do V Congreso Internacional de Estudos Galegos*, vol II, pp. 769-778. Tréveris: Universidade de Tréveris.
- Costas González, X.H. (1999c): "Unha vé había un rapá que comeu unha nó: o microsubsistema C do subsistema thetaísta do galego", en R. Álvarez/ D. Vilavedra (eds.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe a Xesús Alonso Montero*. Santiago: USC, pp. 325-330.
- Costas González, X.H. (2000): "Aspectos sociolingüísticos das falas do Val do Río Ellas (Cáceres)", en A. Salvador, J. Carrasco, e M.D. García (eds.), *Actas del I Congreso sobre A Fala*, Mérida, Editora Regional de Extremadura, pp. 93-106.
- Costas González, X.H. (2001): "Fronteiras lingüísticas no Val do Río Ellas (Cáceres)", *Revista de Filología Románica*, vol. 18, pp. 35-50
- Costas González, X.H. (2003): "Léxico e fronteira no Val do Río Ellas", en R. Álvarez, F. Dubert e X. Sousa (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*, Santiago de Compostela, USC, pp. 279-301.
- Costas González, X.H. (2004): "Historia e toponimia do Val do Río Ellas", en R. Álvarez e A. Santamarina (eds.): *(Dis)cursos da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Praza*. Biblioteca Filolóxica. ILG, Santiago, USC, pp. 81-99.

- Costas González, X.H. (2005): “Achegas ao léxico do galego falado no val do río Ellas”, *Cadernos de Língua* 27, pp. 127-153.
- Costas González, X.H. (2007): “Os apañadores de palabras: o caderno do pastor, labrego e escultor valverdeiro Alfonso Berrío”, *A Trabe de Ouro* nº 70, pp. 115-133.
- Costas González, X.H. (2010): “Zona IIIa. Falas de Xálima ou Val do Ellas. Língua”, en M. Barros Ferreira (coord.): *Língua e historia na fronteira norte-sul*. Bibliografía. Libro dixital do Campo Arqueolóxico de Mértola (Portugal) editado por M. Barros Ferreira e J.A. González Salgado [consultable en www.geoelectos.com/livro.pdf], pp. 351-366.
- Costas González, X.H. (2011): *A lingua galega no Eo-Navia, Bierzo Occidental, As Portelas, Calabor e o Val do Ellas: historia, breve caracterización e situación sociolingüística actual*, anexo 8 da revista *Cadernos de Língua*, A Coruña, RAG.
- Costas González, X.H. (2013): *O valego. As falas de orixe galega do val do Ellas (Cáceres-Extremadura)*, Vigo, Xerais.
- Costas González, X.H. (2014a): “Um estranho caso de ênclise pronominal na fala do val do río Elhas ou de Xalma”, *Limite* 8, pp. 363-347.
- Costas González, X.H. (2014b): “Sobre el origen de los topónimos valegos Xálima y Ellas”, *Quaderni di Semantica XXXV*, 2/14, pp. 75-82.
- Costas González, X.H. (2017): “Os actuais subsistemas de sibilantes nas falas do val do río Ellas ou de Xálima e as dificultades para a súa normativización conxunta”, *Limite* 11.2, pp. 109-132.
- Costas González, X.H. (2018a): “A recuperación léxica do galego do val do río Ellas”, en M. González González, M.-D. Sánchez Palomino e I.Veiga Mateos (eds.): *Terminoloxía: a necesidade da colaboración*, Madrid & Frankfurt am Main, Iberoamericana & Vervuert, pp. 369-382 [en colaboración con Ana Alicia Manso Flores].
- Costas González, X.H. (2018b): “A pegada leonesa no valego do val do río Ellas”, en C. Alén Garabato e M. Brea (eds.): *Limba noastră-i o comoară...Estudos de sociolingüística románica en*

- homenaxe a Francisco Fernández Rei*, Santiago, USC, pp. 305-324.
- Costas González, X.H. (2018c): “As falas do Ellas: ausencia na escola e hibridación forzosa”, en A.R. Carrilho et alii (eds.): *Ao Encontro das Línguas Ibéricas*, Covilhã, Lusosofia Press & UBI, pp. 333-348 [http://www.lusosofia.net/textos/20190110-linguas_ibericas_2018.pdf].
- Díaz Armenteros, A. et alii (2009): *Estudio sobre la Fala del Val de Xálima*. Traballo inédito para a materia de Dialectología del español, 3º de F. Hispánica, curso 2008/09, USAL
- Dondelewski, B. (2011): *De costas viradas. O falar de San Martín de Trebellu (Cáceres, Espanha) comparado com o falar dos Foios (Guarda, Portugal) através das realizações actuais do <ei> tónico, dos /s/ e /z/ mediais e do <ch> pré-nuclear* [Tese de licenciatura inédita defendida na Facultade de Filoloxía da Universidade Jaguelónica de Cracovia, Polonia].
- Dondelewski, B. (2012): “O mañegu e o falar dos Foios. Passado comum e caminhos evolutivos divergentes. Conservação e rejeição de dialectalismos”, en *Acta Universitatis Wratislaviensis. Estudios Hispánicos* 20, pp. 99-112.
- Dondelewski, B. (2016): “La vitalidad de ‘a fala de Xálima’ y su fonética. Algunos comentarios metodológicos desde la perspectiva de la dialectología perceptiva”, en P. Ruano / G. Nieto / E. Fernández de Molina (coords.): *Nuevos enfoques de investigación lingüística*, Cáceres: UEX, pp.41-56.
- Espinosa, A.M. (1935): *Arcaísmos dialectales: la conservación de S y Z sonoras en Cáceres y Salamanca*, Anexo da *Revista de Filoloxía Española*, Madrid.
- Fernández Rei, F. (1998): “Sainetes valverdeiros: o ‘galego’ dos colonos de Afonso IX, Rex Legionis et Gallaecia”, n’*A Trabe de Ouro* 35, pp. 407-409.
- Fernández Rei, F. (2000): “As falas de Xálima e a súa relación coa lingua galega”, en A. Salvador Plans, M.D. García Oliva e J. Carrasco González (eds.): *Actas del I Congreso sobre A Fala*, Mérida, Editora Regional Extremeña, pp. 107-140.

- Fernández Rei, F. (2004): “Un idioma que nos une”, en *A herdanza da lingua: o galego de Asturias, León, Zamora e Cáceres*. Libro conmemorativo da sesión celebrada na Real Academia Galega o día 18 de decembro de 2004, A Coruña, RAG, pp. 37-50.
- Fernández Rei, F. (2007): “As falas do Val do Ellas e a dialectoloxía galega”, relatorio inédito presentado ao Curso *A Fala de Xálima*, S.Martín de Trebello, 10-12 de xullo de 2007 [VIII Cursos Internacionais de Verano de la Universidad de Extremadura].
- Fink, Ó. (1929): “Contribución al vocabulario de Sierra de Gata”, en *Volkstum und kultur der romanen*, vol.II, Hamburgo, pp. 83-87.
- Fink, Ó. (1929): *Studien über die Mundarten der Sierra de Gata*. Hamburgo.
- Flores Pérez, T. (2017a): “Linguas sen recoñecemento oficial: A Fala de Extremadura”, en R. Álvarez, F. Ramallo e D. Vilavedra (coords.), *Foro de debate sobre a Carta Europea para as Linguas Rexionais e Minoritarias*, Santiago: Consello da Cultura Galega, http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/20180110_Conclusions_Foro-de-debate-sobre-a-Carta-Europea-para-as-Linguas-Rexionais-ou-Minoritarias_galego.pdf, pp. 8-9.
- Flores Pérez, T. (2017b): “Propostas ortográficas para A Fala do val de Xálima”, en R. Álvarez, F. Ramallo e D. Vilavedra (coords.), *Foro de debate sobre a Carta Europea para as Linguas Rexionais e Minoritarias*, Santiago: Consello da Cultura Galega, http://consellodaculturagalega.gal/mediateca/extras/CCG_ac_2017_artigo71_tamaraflores.pdf
- Flores Pérez, T. (2018): “Sintaxis pronominal de la Fala do val de Xálima: análise y diferencias”, en A.R. Carrilho et alii (eds.): *Ao Encontro das Línguas Ibéricas*, Covilhã, Lusosofia Press & UBI, pp. 295-316 [http://www.lusosofia.net/textos/20190110-linguas_ibericas_2018.pdf]
- Flores Pérez, T. (2019): “Variações no léxico de A Fala: plantas e animais”, en *LaborHistórico* 5 (especial 2), pp. 83-99.
- Frades Gaspar, D. (1975): *Algu sobre a nossa fala* (1 e 2) [traballos mecanoscritos que unha vez actualizados foron incorporados posteriormente a *Vamus a falal*].

- Frades Gaspar, D. (1994): *Vamus a falal. Notas pâ coñecel y platical en nosa FALA*. Serra de Gata (Cáceres), Adisgata.
- Frades Gaspar, D. (2004): “Por que estáo contentu de falar?”, en *A herdanza da lingua: o galego de Asturias, León, Zamora e Cáceres*, A Coruña, RAG, pp. 29-36.
- Frades Gaspar, D. (2015): *Novu Testamentu en Fala*, Madrid, Sociedad Bíblica de España & Proel.
- Frías Conde, F.X. (1997): “Sobre os bloques dialectais do galego: unha nova proposta”, *Revista de Filología Románica* 14, vol. 1, pp. 241-256.
- Frías Conde, F.X. (1999): *O galego exterior ás fronteiras administrativas*, Xixón, VIP.
- García Gondar, F. (coord.) s.d. *BILEGA Bibliografía Informatizada da Lingua Galega* <http://www.cirp.es/bdo/bil/bilega.html>. Santiago de Compostela: Centro de Investigación Ramón Piñeiro [no apartado “Variedade lingua” figura co código 144 “Falas galegas de Extremadura”].
- García Mouton, Pilar (coord.) (2016), Inés Fernández-Ordóñez, David Heap, María Pilar Perea, João Saramago e Xulio Sousa. ALPI-CSIC [www.alpi.csic.es], edición digital de Navarro Tomás, Tomás (dir.), *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*, Madrid, CSIC.
- Gargallo Gil, J.E. (1992): “Hibridismo y vitalidad en las hablas fronterizas (con Portugal) del Valle de Jálama (provincia de Cáceres)”, comunicación presentada no *20th Romance Linguistics Seminar*, Trinity Hall, Cambridge, 3-4 January 1992.
- Gargallo Gil, J.E. (1994): “San Martín de Trevejo, Eljas (As Elhas) y Valverde del Fresno: una encrucijada lingüística en tierras de Extremadura (España)”, en *Variación lingüística no espaço, no tempo e na sociedade*, Lisboa, Colibri, pp. 55-87.
- Gargallo Gil, J.E. (1995): “De fronteras lingüísticas peninsulares: paralelismos, afinidades, peculiaridades”, *Lletres Asturianas* 57, pp. 23-40.
- Gargallo Gil, J.E. (1996a): “La ‘Fala de Xálama’ entre los más jóvenes. Un par de sondeos escolares (de 1991 y 1992)”, en J.M. Carrasco González e A. Viudas Camarasa (eds.), *Actas do I*

- Congresso Internacional Luso-Espanhol de Língua e Cultura na Fronteira I*, Cáceres, Universidade de Extremadura, pp. 333-356.
- Gargallo Gil, J.E. (1996b): “Valverdeiro(s), lagarteiro(s), mañego(s): a propósito de las hablas (y las gentes) fronterizas de Valverde del Fresno, Eljas y San Martín de Trevejo”, en Henríquez Salido, M^a do C. (ed.): *IV Congresso Internacional de Língua Galego-Portuguesa na Galiza. 1933 Actas. Vigo, 28 Outubro a 1 Novembro, no Auditório do Centro Cultural CaixaVigo. Em homenagem a Ferdinand de Saussure*. Ourense: Associação Galega da Língua.
- Gargallo Gil, J.E. (1999): *Las hablas de San Martín de Trevejo, Eljas y Valverde del Fresno. Trilogía de los tres lugares*. Col. Estudios y Documentos sobre A Fala, t. I., Mérida, Junta de Extremadura.
- Gargallo Gil, J.E. (2000): “¿Se habla gallego en Extremadura?”, en A. Salvador Plans, M.D. García Oliva e J. Carrasco González (eds.), *Actas del I Congreso sobre A Fala*, Mérida, Editora Regional Extremeña, 51-74.
- Gargallo Gil, J.E. (2001): “Aranés, mirandés, ¿valego?": tres enclaves romances de frontera, tres retos de supervivencia e preservación da identidade na Europa do novo milenio", *A Trabe de Ouro* 47, pp. 61-75.
- Gargallo Gil, J.E. (2007): “Gallego-portugués, iberorromance. La fala en su contexto románico peninsular”, *Límite* 1, pp. 31-49.
- Gargallo Gil, J.E. (2009): “Fronteras y enclaves en la Romania. Encuadre romance para la fala de Xálama”, *Límite* 3, pp. 27-43.
- Garrido, D. (2006): “La frontera vacil.lant”, en *El Temps* nº 1149, pp. 54-57.
- Garrú Correas, A. (2014): “Prólogo” a *U Pequenu Príncipe*, de A. de Saint-Exupéry. Olivenza: Herákleon, pp. 9-16.
- González Salgado, J.A. (2003): *Cartografía lingüística de Extremadura. Origen y distribución del léxico extremeño* [CD-ROM, <http://www.geoelectos.com>].
- González Salgado, J.A. (2009a): “Las hablas de Jálama en el conjunto de la dialectología extremeña”, *Revista de Filología Románica* nº 26, pp. 57-70.

- González Salgado, J.A. (2009b): “Diez problemas de dialectología extremeña”, *Revista de Estudios Extremeños* LXV (1), pp. 347-378 [“La filiación histórica de la Fala”, pp. 361-364].
- Hampacherová, J. (2015): *Od dialektu k jazyku: Fala! / From dialect to Language: Fala!* Trabajo inédito na Univerzita Karlova v Praze de Praga (Chequia). <http://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/120235/?lang=en>
- Hassler, G. (2006): “A Fala: normalización tardía e identidade cultural”, *Revista de Estudios Extremeños* LXII (2), pp. 637-653.
- Krüger, F. (1925): *Studien zur lautgeschichte Mundarten*, Hamburgo.
- Krüger, F. (2006): *Estudio fonético-histórico de los dialectos españoles occidentales*. Zamora: Instituto Florián de Ocampo [tradución de J. González Ferrero sobre o orixinal de 1914].
- López Fernández, F.S. (1992): *Topónimus d' As Ellas y rimas en lagarteiru*. Salamanca.
- López Fernández, F.S. (1988-89): “A zarramúas cun a fala”, en *Anduriña* 2, p.18; 3, p.21; e 4, pp. 32-33.
- López Fernández, F.S. (1999): *Arreidis, palabras y ditus lagarteirus*, Mérida, Editora Regional de Extremadura.
- López Gundín, L.R. (2010): *U Val de Xálíma y su fala. Paisajes de mi vida*. Trabajo inédito de curso para o programa “Aula da Experiencia” da Universidad de Huelva.
- López Lajas, I. (1998): *Seis sainetes valverdeiros*. Limiar (pp.11-22), notas e glosario (pp.67-69) de X.H. Costas González. Compostela: Edicións Positivas.
- López Moldes, E./ Díaz Fernández, B./ Orxe García, I. (1996): “Proposta didáctica e pedagóxica para a introducción na escola da variante galego-portuguesa do Val do Ríu Ellas (Cáceres)”, en Carrasco González, J.M./ Viudas Camarasa, A. (eds.), *Actas del I Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera (Cáceres, 1 a 3 de Diciembre de 1994)*, Cáceres: Universidad de Extremadura, II, pp. 301-310.
- Maia, C. de Azevedo (1970): “A penetração da língua nacional de Portugal e de Espanha nos falares fronteiriços do Sabugal e da região de Xalma e Alamedilla”, en *Actas do XXIX Congresso*

- Luso-Espanhol para o Progresso das Ciências*, Lisboa, tomo III, pp. 231-243.
- Maia, C. de Azevedo (1977): *Os falares fronteiriços do concelho de Sabugal e da vizinha região de Xalma e Alamedilla*, Suplemento IV da *Revista de Filologia Portuguesa*, Coimbra.
- Maia, C. de Azevedo (2000): "Os dialectos de Xalma: problemática e perspectivas de pesquisa", en A. Salvador Plans, M.D. García Oliva e J. Carrasco González (eds.), *Actas del I Congreso sobre A Fala*, pp. 75-92.
- Maia, C. de Azevedo (2007a): "Os falares de Xalma: perspectiva lingüística portuguesa", relatorio inédito presentado ao Curso A Fala de Xálima, S.Martín de Trebello, 10-12 de xullo de 2007 [VIII Cursos Internacionales de Verano de la Universidad de Extremadura].
- Maia, C. de Azevedo (2007b): "Os falares fronteiriços da região de Xalma", en *Lingüística* 19, pp. 133-151.
- Manso Flores, A.A. (2016): "Achegas á procedencia do léxico das falas do val do río Ellas (Cáceres)", en Mª Jesús Fernández y Juan M. Carrasco (eds.), *Actas do IV Congreso Internacional SEEPLU – Cartografías del Portugués*, Cáceres, UEX, pp. 167-180.
- Manso Flores, A.A. (2016): "La vitalidad de la Fala a partir de un sondeo sociolingüístico en Valverde del Fresno", *e-AESLA* n° 2 (Asociación Española de Lingüística Aplicada & Centro Virtual Cervantes), pp. 211-223.
- Manso Flores, A.A. (2017): "Actitudes, ideoloxías e dereito lingüísticos no val do Ellas ou val de Xálima (Cáceres)" en *Primer congrès internacional de revitalització de llengües indígenes i minoritzades*, UB-Barcelona, 19-21/04/2017 [no prelo].
- Manso Flores, A.A. (2018): "A recuperación léxica do galego do val do río Ellas", en M. González González, M.-D. Sánchez Palomino e I. Veiga Mateos (eds.): *Terminoloxía: a necesidade da colaboración*, Madrid & Frankfurt am Main, Iberoamericana & Vervuert, pp. 369-382 [en colaboración con X.H.Costas González].

- Manso Flores, A.A. (2020): *Análisis del léxico diferencial en el Val de Xálima (Cáceres)*. Tese de doutoramento (inérita) defendida na UEX o 24/01/2020.
- Marcos García, G. (2009): Singular habla del noroeste extremeño: a Fala [en <http://es.scribd.com/doc/36124517/Singular-habla-del-noroeste-extremeño-A-fala-por-German-Marcos>].
- Mariño Taibo, L. (2007): *Achega á toponimia de Valverde do Fresno, Vigo*, Universidade de Vigo [traballo de doutoramento inédito presentado na materia “As falas do galego exterior”].
- Martín Durán, J. (1999): *A Fala: un subdialecto leonés en terras de Extremadura*, Col. Estudios y Documentos sobre A Fala. IV, Mérida, Junta de Extremadura.
- Martín Durán, J. (2003): *Aforismos y características de A FALA (I e II), As Ellas* [autoedición].
- Martín Galindo, J.L. (1993): *Apuntes socio-históricos y lingüísticos sobre la Fala de Xálima*, anexo de *Alcántara* 30, Cáceres, I.C.“El Brocense” & Diputación Provincial de Cáceres.
- Martín Galindo, J.L. (1996): “O fenómeno lingüístico y cultural do Val de Xálima”, en J.M. Carrasco González e A. Viudas Camarasa (eds.), *Actas do I Congreso Internacional Luso-Espanhol de Lingua e Cultura na Fronteira I*, Cáceres, UEX, pp. 377-406.
- Martín Galindo, J.L. (1997): “Testimonios inéditos de los viajes de Federico de Onís y Ramón Menéndez Pidal al Val de Xálima en el verano de 1910”, *Alcántara*, nº 40, pp. 55-62.
- Martín Galindo, J.L. (1998): *Guía histórica y cultural de San Martín de Trevejo: O Val de Xálima a vista de andurinha*. Cáceres: Iniciativa Val de Xálima.
- Martín Galindo, J.L. (1999): *A Fala de Xálima. O falar fronteirizo de Eljas, San Martín de Trevejo y Valverde*. Estudios y documentos sobre A Fala II, Mérida, Junta de Extremadura.
- Martín Galindo, J.L. (2004): *A niquicia. Estudio de los motes de San Martín de Trevejo*, Iniciativa Val de Xálima/2, Sã Martín de Trebelhu (sic).
- Martín Galindo, J.L. (2006a): “Os falares do Val de Xálima: o manhego, o valverdeiro i o lagarteiro” *Revista Universo Extremeño* nº 1 [<http://paseovirtual.net/universo/galindo.pdf>].

- Martín Galindo, J.L. (2006b): “Os Falares do Val de Xálama, Variantes Dialectais da Antiga Riba-Côa”, *Estudos de Castelo Branco* nº 5, pp. 131-162.
- Martín Galindo, J.L. (2010): *La estrategia del nacionalismo gallego en el Val del Xálama... o las acciones para la absorción lingüística y cultural de Eljas, Valverde y San Martín de Trevejo*, autoedición [<http://arquitecturadelpueblo.blogspot.com/2010/04/estrategia-delnacionalismo-gallego-en.html>].
- Masa Rodríguez, L. e Elordieta Albizar, G. (2017): “Aproximación a la entonación de A Fala”, *Estudos de Lingüística Galega* nº 9, pp. 87-110.
- Menéndez Pidal, R. (1926): *Orígenes del español*, Ed. Planeta-Agostini, Barcelona (2010).
- Menéndez Pidal, R. (1960): “Riba-Coa y Sierra de Jálama” en M. Alvar (dir.) *Enciclopedia de lingüística hispánica* (L-LI). Madrid: CSIC.
- Naharro Riera, A./Parra Sapo, E. (1980): “A fala do Val do riu d’As Ellas (El habla del Valle del río Eljas)”, en *X Coloquios Históricos de Extremadura*. Trujillo: Asociación Coloquios Históricos de Extremadura [consultable en http://www.chde.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1243:a-fala-du-val-du-riu-das-ellas-el-habla-del-valle-del-rio-eljas&catid=56:1980&Itemid=73].
- Navarro Tomás, T. (dir.) (1962): *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*, vol. I, Madrid, CSIC.
- Obelleiro Ermida, M. (2010): “Val do Ellas, o galego atrapado no tempo”, n’ *A Nosa Terra* 1405, pp. 34-35.
- Onís, F. de (1930): “Notas sobre el dialecto de San Martín de Trevejo”, en *Todd Memorial Volumes. Philological Studies II*, Nova York, pp. 63-70.
- Paredes Caio, R. (2003): *A microtoponimia do concello das Ellas*, Vigo, Universidade [Traballo de investigación tutelado. Inédito].
- Pascual Gómez, M.V. (ed.) (2017): *Primel glosariu du nosu lugal, Valverdi du Fresnu*, Concejalía de Cultura.
- Pérez Cantador, Y. (2016): *Sociolingüística de a fala del Valle de Jálama (Cáceres): situación, percepción y actitudes* (TFG inédito). Universidad de Alcalá de Henares.

- Radatz, H.-I. (2006): "A Fala de Xálimia", en H.-I. Radatz e A. Torrent-Lentzen, A. (eds.), *Iberia polyglotta. Zeitgenössische Gedichte und Kurzprosa in der Sprachen der Iberischen Halbinsel*. Mit deutscher Übersetzung, Titz, Axel Lenzen Verlag, pp. 139-145.
- Ramallo Fernández, F. (2011): "O enclave lingüístico de Xálima: unha análise sociolingüística", *Estudos de Lingüística Galega* nº 3, pp. 111-135.
- Rey Yelmo, J.C. (1999): *A fala. La fala de San Martín de Trevejo: O Mañegu*, Col. Estudios y documentos sobre A Fala III, Mérida, Junta de Extremadura.
- Riobó Sanluís, B. e Sartal Lourenzo, M.A. (coords.) (2004): *Fala e cultura d'Os Tres Lugaris. Valverde do Fresno, As Ellas, San Martín de Trebello*. Noia: Toxosoutos.
- Rivas Moreno, B. (2018): *U Lagarteyru (Idioma y djintiliziu bilinguy)*, Berna [autoedición].
- Rodríguez Guerra, A. (2004): "Achegamento á sintaxe dos falares mañego, lagarteiro e valverdeiro", en R. Álvarez Blanco; F. Fernández Rei, F. y A. Santamarina, *A Lingua Galega: Historia e actualidade*, Santiago, ILG/CCG, vol. IV, pp. 293-414.
- Román Domínguez, A. (2006): *Contribución ao estudo do galego exterior: o léxico do galego do Val do Ellas*, Vigo, Universidade de Vigo [Traballo de investigación tutelado. Inédito].
- Román Domínguez, A. (2007): "O léxico do galego do Val do Ellas", relatorio inédito presentado ao *Curso A Fala de Xálima*, S. Martín de Trebello, 10-12 de xullo de 2007 [VIII Cursos Internacionais de Verano de la Universidad de Extremadura].
- Salcedo García, H. (2016): *El gallego de Extremadura: A Fala do Val de Xálima* (TFG inédito). Universidad de Deusto.
- Sanches Maragoto, E. (2011): "As falas das Elhas, Valverde e S. Martinho (Cáceres). Oríxem galega ou portuguesa?", en D'Andrés Díaz, R. (coord.), *Lengua, ciencia y frontera* 2011, Ovedo, Selminario de Filoloxía Asturiana, pp. 385-425.
- Sanches Maragoto, E. (2012): "As falas das Elhas, Valverde e S. Martinho (Cáceres): oríxem galega ou portuguesa. Apontamentos críticos à história da repovoação galega",

- Murguía. *Revista Galega de Historia*, I nº 25, pp. 93-100 e II nº 26, pp. 129-148.
- Sánchez García, F.J. (2001): “Política y planificación lingüística de A Fala: síntesis de los principales estudios”, traballado de doutoramento, UCM, curso 2000/2001 [<http://www.proel.org/index.php?pagina=articulos/fala>].
- Sánchez Sánchez, C. (2015): “Variación articulatoria del sistema vocálico por hablantes de Fala como L1”, traballo inédito no *Seminar in Spanish Linguistics da Illinois State University*.
- Sartal Lourenzo, M.A. (1998): “O val do Ellas (Cáceres)”, *A Moura* nº 2. www.geocities.com/alendoval/ValEllasMiguel .
- Sartal Lourenzo, M.A. (2007): “A Fala d'Os Tres Lugaris (Cáceres). Conservación e identidade”, *A Trabe de Ouro* nº 70, pp. 251-268.
- Serrano Trenado, S. e López Blanco, F. (coord.) (2006): *Hablas de Extremadura* [CD-ROM]. Mérida: Consejería de Educación de la Junta de Extremadura, [contén gravacións dialectais de Valverde, As Ellas e San Martiño de Trebello].
- Sóñora Abuín, A. et alii (1996): “Aproximación sociolingüística ó Val do Ríu Ellas (Cáceres): Estudio dos usos e actitudes lingüísticas”, en J.M. Carrasco González e A. Viudas Camarasa (eds.), *Actas do I Congreso Internacional Luso-Espanhol de Língua e Cultura na Fronteira I*, Cáceres, Universidade de Extremadura, pp. 407-414.
- Vareš, Miroslav (2016a): “Reflections of an observant linguistic regarding the orthography of A Fala de Us Tres Lugaris”, *Language Documentation & Conservation* nº 9, pp. 115-120.
- Vareš, Miroslav (2016b): “A Fala: sociolingvistická situace a podmínky pro standardizaci”, *Časopis pro Moderní Filologii* nº 98, pp. 218-227.
- Vareš, Miroslav (2017a): “A Fala: dimensión sociolingüística en las traducciones a una lengua minorizada”, *Mutatis Mutandis* vol 9, nº 2, pp. 348-362.
- Vareš, Miroslav (coord.) (2017b): *Proposta da ortografía de A Fala. Lagarteiru, As Ellas*, Asociación A Nosa Fala.

- Vareš, Miroslav (coord.) (2017c): *Proposta da ortografía de A Fala. Mañegu, S. Martín de Trebellu*, Asociación A Nosa Fala.
- Vareš, Miroslav (coord.) (2017d): *Proposta da ortografía de A Fala. Valverdeñu, Valverdí du Fresnu*, Asociación A Nosa Fala.
- Vareš, M. (2017e): "Community-Driven Revitalization of A Fala: Experience with the Orthography Project", en N.Ostler,/ V. Ferreira/ C. Moseley (eds.): *Communities in Control: Learning Tools and Strategies for Multilingual Endangered Language Communities*. Hungerford: Foundation for Endangered Languages, pp. 59-63.
- Vasconcellos, J. Leite de (1927): "Linguagem de San Martín de Trevejo (Cáceres-Espanha)", *Revista Lusitana* 26, pp. 247-259.
- Vasconcellos, J. Leite de (1929): "Samartinhego", en *Opúsculos I*, Coimbra, Imprensa universitaria, pp. 671-675.
- Vasconcellos, J. Leite de (1931): "Dialecto portugués da serra de Jálama (Cáceres-Hespanha)", *O Correio*, 11/10/1931, Celorico da Beira, p.1.
- Vasconcellos, J. Leite de (1933): "Português dialectal na Região de Xalma (Espanha)", *Revista Lusitana* nº 31, pp. 166-275.
- Viudas Camarasa, A. (1982): "Un habla de transición: El dialecto de San Martín de Trevejo", *Lletres Asturianas* nº4, pp. 55-71 [<http://idd004q0.eresmas.net/dialectodesanmartindetrevejo>].
- Viudas, A.; Ariza, M.; Salvador, A. (1987): *El habla de Extremadura*. Salamanca: Ed. Regional de Extremadura.
- Zamora Vicente, A. (1960): *Dialectología española*, Madrid, Gredos.

Webs de interese

<http://anosafalavalalexlima.blogspot.com/> (blog da asociación A Nosa Fala).

<http://www.frontespo.org/> (web do proxecto de investigación *Frontera España-Portugal: documentación lingüística y bibliográfica*, a máis completa que coñecemos).

www.geolectos.com/codiex/index.htm (Corpus dialectal de Extremadura, de J. A. González Salgado, cun punto de enquisa establecido no concello das Ellas).

www.aplexextremadura.com (web da APLEX onde hai un interesante Archivo Sonoro de las hablas extremeñas con algunhas gravacións do Val do Ellas).

www.galeon.com/hablasdeextremadura/index.html (“Hablas de Extremadura en la red”, proxecto do dialectólogo Antonio Víudas Camarasa, contén gravacións e informacións do valego en www.galeon.com/lenguasdeextremadura/afaladeXalima/faladexalima.htm).

www.paseovirtual.net/dialectologia/enlaces.htm (Biblioteca Virtual Extremeña, web de Manuel Trinidad con moita información e bibliografía sobre dialectoloxía de toda Extremadura).

<http://bibliotecavirtualsierradegata.blogspot.com.es> (Biblioteca Virtual de la Sierra de Gata, con moita información bibliográfica e artigos en pdf. sobre historia, tradicións, dialectoloxía, arte etc., da Serra de Gata).

<http://valverdidufresnu.blogspot.com> (blog persoal do investigador valverdeiro Antonio Corredera onde teñen cabida estudos e informacións lingüísticas e culturais relativas aos Tres Lugaris e en xeral a toda a Serra de Gata).

http://usuarios.multimania.es/aureano/galego_caceres.htm (blog de Ramón Pais Pazos con información e mapas orixinais sobre as zonas do galego exterior, neste caso do Val do Ellas).

<http://historiadeextremadura.blogspot.com.es> (“Una historia apócrifa”,(blog histórico de Alfonso Naharro i Riera; no apartado

<http://historiadeextremadura.blogspot.com.es/2008/10/18.html> ofrece información sobre a época de Afonso III (866-910) cando chegaron os primeiros galegos ao Ellas).

<http://www.xalimego.es> (web do Grupo Xálime, de tendencia reintegracionista).

http://vozdemitierra.wiki-site.com/index.php/San_Martin_de_Trevejo (web con información léxica sobre o mañego).

<https://sierradegatadigital.opennemas.com/seccion/a-fala> (web con todas as noticias sobre as falas do Ellas aparecidas durante os anos 2013-2015 no dixital sierradegata.com).

Filmografía

Á parte dos tres documentais monográficos realizados por autores galegos:

A terceira póla (2008) de Rubén Pardiñas, Pascana Films, 14' [pódese ver na rede en <http://www.youtube.com/watch?v=RU2ZiZOdcOg>].

Entre línguas (2009) de Eduardo S. Maragoto, Vanesa Vila-Verde e João V. Azevedo. 30' [pódese ver na rede en www.youtube.com e en <http://gzvideos.info/?=1392>].

Soidi (2018) de Miguelanxo Lar, 66' [pódese ver na rede en https://www.youtube.com/watch?v=f0U_4il_U6I].

En diversas canles de TV e en Youtube teñen aparecido reportaxes ou pequenos programas audiovisuais sobre esta realidade lingüística. Desde aquel pioneiro programa na TVG en 1994, tiveron que pasar 15 anos ata que La Sexta TV fixese outra reportaxe. De aí en diante, podemos comprobar como as reportaxes, curtas e vídeos se veñen sucedendo con relativa regularidade en televisións e youtube, maiormente nos últimos cinco ou seis anos.

Data	Título	Duración	Autor	Enlace
13/03/94	"A fala de Extremadura"	00:20':00 "	TVG. Informes TVG	
10/01/08	"A Fala"	00:03':21 "	Pedrobender	https://www.youtube.com/watch?v=sYY-CMVxBeA

18/06/09	“La Fala: una lengua atrapada en el tiempo”	00:04':31 ”	La Sexta TV	https://www.youtube.com/watch?v=TGIVhHJ6e8U
22/10/09	“Galego no val do Ellas, Extremadura”	00:02':48 ”	Carminhae 1965	https://www.youtube.com/watch?v=Wrs_ZB8Ruq0
13/11/09	“A fala” (I, II, III e IV)	00:02':11 ”	Zurriellu	https://www.youtube.com/watch?v=dy38CFn4cA8
25/02/10	“Aquelis traballus, aqueles xogus”	00:07':52 ”	Antonio Corredera	https://www.youtube.com/watch?v=O32inYyZC11
03/05/10	“Talleirs: otros idiomas”	00:10':01 ”	E.O.I. de Plasencia	https://www.youtube.com/watch?v=O32inYyZC11
26/09/13	“Eljas, val de Xálima, en TVG”	00:03':20 ”	TVG Fran Gonzas	https://www.youtube.com/watch?v=NXTgZA_p6JQ
10/09/14	San Martín de Trevejo, Cáceres, “Ondi se fala mañegu”	00:06':02 ”	Carlota Domínguez	https://www.youtube.com/watch?v=Kr_wlmO5MtU
28/11/14	A fala. Extremadura, país plurlingüe	00:03':00 ”	Gruposdocs2 011ca	https://www.youtube.com/watch?v=PoLCikaFBrQ
25/02/15	“Don de lenguas: Fala”	00:06':11 ”	TVE: Comando actualidad	https://www.youtube.com/watch?v=XnZC9ur1tsg
13/07/16	“O galego no Val do Ellas”	00:01':34 ”	Nós TV	https://www.youtube.com/watch?v=yCDRpN7Qg

				iU
09/09/16	“Xálima”	00:02':27 ”	Fran Gonzas	https://www.youtube.com/watch?v=rMrz8yIhOEc
01/01/17	“Trinidad Rivas”	00:13':19 ”	www.extremadurate.es	https://www.youtube.com/watch?v=YI-K-sjdTFs
31/07/17	“A fala de Sá Martín de Trevellu”	00:05':21 ”	Wabbash	https://www.youtube.com/watch?v=rVvsQ4X4x4g
25/03/18	“S.M.de Trevejo: por terras de la Fala”	00:05':57 ”	La Casa del Chiflón	https://www.youtube.com/watch?v=jjYps8dhDw
13/11/18	“A Fala: tesoro lingüístico”	00:03':55 ”	Canal Extremadura	http://www.canalextremadura.es/alacarta/tv/video/s/fala-tesoro-linguistico